

N.TURSUN

UYGHUR MUQAM-MESHREBLIRI WE UNING EN'ENIWI EXLAQ QIMMITI
ÜSTIDE İZDINISH

Ўйғур мақам-мешраптары ўйғурлардың көнеден келе жатқан өмір салтының, тәлім-тәрбиесінің музыкалық және театрлық көрінісі. Ўйғурлардың әлеуметтік дәстүрін, өмір сүру ережеліктерін, ғылыми, этикалық, адамгершілік, сұлулық сияқты бүкіл фольклорлық мәдениетінің жиынтығы. Мақалада ўйғур мақам-мешраптарының дәстүрлі моральдық тәрбиемен байланысы және оның әлеуметтік құндылығы қарастырылады.

Ўйғурские мотивы и мелодии – это музыкальное и театральное проявление жизненных обычаев и традиций идущих с древних времен. Также это сборник фольклорной культуры таких как наука, этика, мораль, красота, особенности бытия, социальной традиции. В статье рассматриваются ўйғурские мотивы и мелодии в рамках национального морального воспитания и его социальные ценности.

1 . **Uyghur muqamliri toghrisida qisqiche chüshenche.** Bir pütün Uyghur medeniyiti- «Uyghur klassik edebiyati», «Uyghur budda- mani teswiri sen'et xezinisi», «Uyghur muqam xezinisi»-din ibaret üç chong xezindin terkiб tapqan, «on ikki muqam» -Uyghur xelqi we ularning ejdatliri toplighan kishilik pelsepisining shé'riy, muzikiliq ussulluq bayani; U, Uyghur xelqige xas milliy xarakter we pisxik iqtidarining muzikilashqan po'iziyisi; U, Uyghur xelqining jem'iyet shekli en'enisi, jama'etchilik qa'ide - yosunliri, étnik turmush özgichiliklirining durdaniliridin qopurulghan ghayet zor turmush qesidisi; U, insaniyet hayatliqi, ilim - meripet, ghayexlaq, dosluq, muhebbet, sadaqet, güzellik we sen'et heqqidiki büyük qamus.[1]

Uyghur muqamliri qedimki gherbiy yurttа keng tesir peyda qilghan xelq sen'iti, xelqning yürek sadasi, u minglighan-tümenligen xelq küyliri ichidin örnёk élip özgiche qéliplashqan sistéma arqiliq qurulma hasil qilip, tengri téghining jenubi we shimalidiki her qaysi jaylarning muqam shekillirini toplaп we qéliplashturup, eng axrida «Uyghur on ikki muqami» shekli arqiliq junggo we dunyaning sen'et sehnisidin orun alghan we shuning bilen Uyghurlarmu naxsha ussulghа mahir millet dep shöhretlen'gen.

Her bir muqam chong neghme, dastan, meshreb qatarliq üç qisimdin terkip tapqan bolup, adette 25 tin 30 ghiche oxshash bolmighan küyni öz ichige alidu. Uyghur on ikki muqamining oxshash bolmighan angangidin 360 i bar bolup, uni orunlap bolushqa 24 sa'ettin artuqraq waqit kitidu. Bu ahanglarga klassik Uyghur sha'irlirining shé'rliri, xelq dastanliridin üzündiler, xelq qoshaqliri we naxsha tékistliridin jem'i 4492 misraliq téqist kirgüzülgen. Uyghur muqamliri ghayet zor sémantik alamet bolup, uning shé'iri tékislik xususiyiti küchlük bolghan bir pen, uning tékisliri xelq éghiz edebiyati we yazma klassik edebiyattin ibaret ikki xil zhanirdiki qoshaq we shé'irlarni menbe qilghan, shundaqlа bu tékistler uzaq tarixning tallishi, shallishi hemde xelqning qobul qilishidek jeryanlarni béshidin kechürüp, yoruqluqni, chinliqni, izgülükni, tereqqiperwerlikni küyleydighan nezmiler bilen öz küylirini bézigen.

Uyghur muqam sen'iti 2005-yiili 25-noyabir parizhda birleshken döletler teshkilati ma'arip, ilim-pen, medeniyet teshkilati teripidin «insaniyetning aghzaki we gheyriy maddiy medeniyet miraslrining wekillik eserliri» dégen shereplik namghа

irishti. Bu en'eniwi sen'itimizning dunya sen'et saheside heqiqiy türde itrap qilin'ghanliqini bildürüp qalmaq, belki Uyghur xelqining milliy sen'etke bolghan muhebbitini tiximu kücheytip, uni qedirlep, uni qoghdash bilen tetqiq qilib yéngi dewir muzika sen'itini tereqqiy qildurushta örnök qilishining neqeder zörülükini tonutti. Özining milliy medeniyetidin pexirlinish toyghusi bolmighan, öz millitining isil en'enlirini qoghdash rohi bolmighan milletning kelgüsidiiki milliy mewjutluqidin söz échish tolimu tes. Biz bügünkidek yersharylshish dawringi astida öz mewjutluqimizni saqlaymiz deydiikenmiz, pen-tixnikida yer sharlishish qedimige yétishiwilishimiz, medeniyet jehet güzel medeniyetimizge mes'uliyetchanliq bilen toghra warisliq qilishimiz, qoghdishimiz lazim.

Uyghur muqamlirning tékistliridiki «chong neghme»qismigha pelsepe-hikmet lérilikliri nuqtiliq tékst qilin'ghan. Bu tékstler elishir newa'iy, fuzuli, meshrop, zelili, huweyda, bilal nazimi qatarliq mutepekkur- sha'irlar lirilikliridin tallan'ghan bolup, ghayet zor meniwi paklinish, meniwi hozur we kamaletke intildürüshtek mezmunlar bilen tolghan, shundaqla u u nazaketlik, nepis, lirik ahanglar bilen bestilen'gen. Chong neghme öz ichidin yene töwendikidek 12 shöbidin terkiib tapqan ular töwendikiche:

1. Muqeddime 2. Te'ezze 3. Nusxe, 4. Mustehzad 5. Jula 6. Senem, 7. Chong seliqe 8. Kichik seliqe 9. Pishrew 10. Te'ikid 11. Yarim saqi 12. Abu cheshme. Bu küylerning yene öz aldigha merghulliri we chüshürgiliri bolidu.

Uyghur medeniyetining shundaqla, Uyghur klassik edebiyatining mujessem gültajisi bolghan «Uyghur muqam»liri, bir xil idi'ologiyelik medeniyet we obrazliq ma'ariptin ibaret bolup, u, jem'iyetning tarix, muzika, ussul, edebiyat, exlaq, psixologiyeye, jem'iyetshunasliq, insanshunasliq qatarliq ilimler bilen zich bérikken bir ilmiy sen'et bolup, sen'etshunaslar jem'iyetke edep-exlaq ögütidighan, meniwi qudriti bilen xelqning ijtimai'iy rohiyitini béyitidighan, xelqning milliy ghururi, iqtidari we iptixarini namayend qilidighan heqiqiy rohiy enggüshterlik rolini oynap keldi.

2. Uyghur muqamliridiki dastanlar heqqide qisqiche chüshenche. Uyghur muqamlirining dastan qsimidiki milodiyilik qurulma chong neghmidiki milodiyining dawami we tereqqiyatidur. Uyghur muqamliridiki dastan, xelq dastanliridin tallap élin'ghan parchilar éytilghan ipikliq (siyuzhitliq) naxshilar sékilidin ibaret bolup, bu sutuqta muqamdiki asasliq téma bilen qoshumche muzikiliq témilar yéngiche tüste rawajlinidu. Dastan qsimidiki küyler qehrimanliq, insanperwerlik ishqi-muhebbet, exlaq- pezilet, ilim - meripet we türlük shikayetler ipadilinidighan qisse, dastan yaki weqelik shé'irlargha uyghun bolup, adette her bir muqamda üçtin - beshkiche dastan éytilidu. Dastanlarning ayrim ahagliri kilassik sha'irlarning ghezelligimu baghlan'ghan bolidu. Her bir dastanning birdin merghuli bolidu. Merghullarning rétim we shekli merghullarning özi tewe bolghan dastanning rétim we udarliri bilen oxshash bolup muzikiliq sür'et jehette dastandin bir az tézrek bolidu. Birinchi dastanning udar shekli 4/2 bolup, muzikiliq sür'iti asta dastan naxshisi éytiidu. Ikkinchi dastanning udar shekli 8/7 bolup, muzikiliq sür'iti oltorahal dastan naxshisi éytilidu. Üchinchi dastanning udar shekliri 8/9 bolup, muzikiliq sür'iti otturahal bayan naxshisi éytilidu. Tötinchi dastanning udar shekli 8/6 bolup, muzikiliq sür'iti otturahal téz, dastan naxshisi éytilidu. «Dastan nezme»qismigha ijtimai'iy, tarixiy témidiki ibretname, pendi - nesihet, insan teqdiri we erkinlik- hürlük telpüntüshliri küchlük bolghan nezmilerdin tallanmilar kirgüzülgen [1].

«Dastan neghme» qismigha ijtimaiy, tarixiy témidiki ibretname, pendi - nesihet, insan teqdiri we erkinlik-hürlik telpünüshliri küchlük bolghan nezmilerdin tallanmilar kirgüzülgen.

3. Uyghur meshrebliri toghrisida qisqiche chüshenche. «Sherq muzika tarixidiki bibaha göher» dep shöhret qazan'ghan Uyghur klassik muzikisi on ikki muqamning étnik yiltizi bolghan Uyghur meshrebliri, emgekchan Uyghur xelqining emeliy ijadi méhniti bolup, uzaq tarixiy tereqqiyatlar arqiliq dewrimizge yétip kelgen folklorluq sen'et mirasidur.

Meshreb - muqamning 3- muzikiliq qurulmisi we muqam rawajining xulase qismi. Uyghur xelq meshrebliri Uyghur xelq ichige keng tarqalghan meshrebler we on ikki muqami tézimlikining üçinchi neghme türkümi bolghan meshreb-neghmelerdin ibaret ikki chong bölekke bölünidu.

Muqamdiki meshrebler özi tewe bolghan muqamning aldinqi qisimliridiki alahidliklirini özige yighinchaqlighan bolup ömümiy jehettin bir pütün muzikisini axirlashturush rolini oynaydu. Meshreb naxshilirining rétimi seliqighe oxshash 4/5 murekkeb tawush qatarliridin tüzülgen. Muqamdiki meshrebler adette, el ichi meshreblirige oxshash shox, qizghin, erkin, ixcham, naxsha-ussul küyliridin terkip tapqan, shuning üçün uni neq meydanda körgen we anglighan kishilerning wujudida birxil xushal-xuramliq, shadiyanelik, küchlük hayajanliq, yuqiri dolqunluq qizghin keypiyatni peyda qilidu.

Muqamning meshreb qismi xelq arsida nahayiti keng tarqalghan dramatik xususiyetke ige qsim bolup hésablinidu. Uyghur«on ikki muqam» ining ili nusxısında bolsa, meshreb muqamining ikkinchi bölümi bolup hésablinidu. Her bir muqamda ikkidin tötkiche meshreb bolidu. Birinchi meshrebning udari 8/7, muzika sürüti bolsa otturahal, usulluq naxsha asas qilinidu. Ikkinchi meshrebning udri 8/7, muzika sür'iti otturahal téz, usulluq naxsha asas qilinidu. Tötinchi meshrebning udari bolsa 4/2, muzika sür'iti téz usulluq naxsha asas qilinidu.

Her bir muqamda bir nechchidin meshreb neghmiliri bolidu, muqamlardiki meshrebler 1-,2-,3-, we 4- meshreblergiche bolidu. Meshreblerdiki xelq neghmiliri xelq meshreb neghmilirini menbe qilghan bolup, u nazaketlik, nepis, lirik ahanglar bilen emes, belki xelq folklor xarakteri küchlük bolghan merdane we jushqun usulluq, qisqa témpiliq anganglardin terkip tapqan. Meshreb neghme tékistlirimu qisqa qoshaq yaki qisqa otluq ghezellerdin terkip tapqan.

2010 - Yil 11-ayning 15-künidin 19-künigiche kuniyening paytexti nayrubi shehiride ötküzülgen b d t ma'arip- pen-medeniyet teshkilati gheyriy maddiy medeniyet miraslrini qoghdash hökümetler ara komitetining 5-qétimlik yighinida jungxua xelq jumhuriyiti hökümiti iltimas qilghan Uyghur meshreblirini 2010-yilliq «jiddiy qoghdilidighan gheyriy maddiy medeniyet mirasi» tizimlikige kirgüzüsh maqullandi. Bu, Uyghur meshreblirini eslige warisliq qilish اساسida qézish, toplash, retlesh, qutquzush, qoghdash we neshir qilish xizmetlirining téximu keng qanat yaidurulidighanliqidin, Uyghur meshreblirining dunyagha téximu omumyüzlük yüzlendürülüp, öchmes hayatiy küchining qaytidin nurlandurulidighanliqidin dérek béripla qalmay, yene xuddi medeniyet ministirliqi gheyriy maddiy medeniyet miraslrini mehkimisining bashliqi ma wénxuyning éytqinidek: «b d t ma'arip-pen-medeniyet

teshkiyatini öz ichige alghan xelq'ara jem'iyetning elimizning gheyriy maddiy medeniyet miraslarini qoghdash jehettiki xizmetliri we jungxua milletlirining mol, renggareng bolghan munewwer gheyriy maddiy medeniyet miraslarini mu'eyyenleshtürgenliki bolup hésablinidu» [2].

Uyghur en'eniwi örp-adetliri we en'eniwi medeniyitining esli menbiyi bolghan bu türining, dunya medeniyet saheside heqiqiy türde itrap qilin'ghanliqi, Uyghur xelqining milliy medeniyetke bolghan muhebbitini tiximu kücheyp, en'eniwi milliy medeniyetni qedirlep we uni qoghdash bilen bille tetqiq qilip, uni yéngi dewir medeniyitini tereqqiy qildurushta örnék qilishning neqeder zörülükini tonutti.

Uyghur jem'iyitining eng janliq kartinisi bolghan Uyghur meshreplirining türi köp bolup, 20-esirning bashlirighiche shingjang tewesidiki her qaysi jaylarda Uyghur meshreplirining 120 xildin köprek türi, 100 xildin artuq teqlidiy türining saqlan'ghanliqi tarixiy menbelerde we el ichidiki weqeshunaslarning eslimiliride qeyt qilin'ghan. Emma, xelqimizning ishlepchiqirish shekli, turmush shekli we ijtimai'y yosunliridiki özgirish, bolupmu yéqinqi yérim esirdin buyanqi qatnash-alaqe ishlirining téz tereqqiy qilishi, kino-radiyo-téléwiziye qatarliq zamaniwi tarqitish wasitilirining turmushimizgha omumyüzlük singip kirishi xelqimizning békinme turmush halitini zor derijide özgertiwetti. Kishilerning medeniyet qarishining özgirishi, riqabet éngining küchiyishi, heriket rétimining tézlishishi we jiddiylishishi, en'ene bilen zamaniwiliq otturidiki ziddiyetning küchiyishi, shundaqla, meshrepni teshkilligüchi yigitbéshi we elneghmichilerning yilsayin azlap, izbasarlarning kemchil bolushi qatarliq obyektip we sobyektip seweblér tüpeylidin, Uyghur meshrepliri jiddiy xewpke duch kélip, bir munche meshreblér yoqilip kétip, aran 30 nechche xil meshrebla saqlinip qalghandin bashqa, saqlinip qalghan yene bir qisim meshreplermu yoqilish girdabigha béríp qalghanidi [3].

Meshreb – istixiyilik halda shekillen'gen ammiwi topning, her xil sen'et shekillirini ipadilesh usuli bolup, u ijtimai'y telim-terbiyeni tüp nishan qilghan uniwersal ammiwi en'eniwi medeniyet hadisisi.

Meshreblér Uyghur muqamlirining anisi we buliqi, uning tarixi muqamdinmu qedimirek. U Uyghur xelqining el ichi neghmiliri, xelq naxshiliri, xelq ichidiki séríkchilik- séhrigerlik, tépishmaq tépishish, iytishish, hezilleshlik-qiziqchilik qatarliq bir yürüsh sen'et türilirini bir gewde qilghan uniwersalliqqa ige, xelq ichidiki sap halettiki, shundaqla, esli ekologiyelik xususiyetke ige bolghan ammiwi sen'etlerning qedimilikke, köp xilliqqa, alahide xasliqqa, qoyuq milliyetlikke we ammiwiliqqa ige xelq sen'iti bolushtek alahidiliklirini öziye mujessemligenliktin u memliket ichi we sirtidiki alimlar we mutexesisler teripidin "Uyghurlarning xelq sen'iti qesiri" dep atalghan.

Meshreb Uyghur örüp-adet we medeniyet sen'itidiki tarixiy eng uzun, mezmuni mol, kölimi zor, qoyuq milliyetlikke, keng ammiwiliqqa ige bolghan bir xil sen'et zhaniri bolup, u Uyghurlarning rushen pisxik alahidiligini ipadileydighan xelqning neghme -nawa, naxsha - ussul we zor terbiyewi ehmiyetke ige qiziqchilik oyunlirini öz ichige alidu.

Meshrebke qatnishidighan ademlerning sani oxshash bolmaydu, nechche ondin hetta nechche minglarchiche adem qatnishidu. Meshrebni teshkilligüchi kishi «yigit béshi» déyilidu, «yigit béshi» ning qol astida«mirshap»yaki«mirwaz» bolidu.

«Mirshap» oyunni we elneghmichilerni tonushturidighan, keypiyatni janlandurush üçün qapiyelik hem ilhambexsh béyitlarni oquydighan, nerse-kirek we pul-pucheklerni yéghidighan, tarqitidighan ishlargha mes'ul bolidu. Uningdin bashqa, «qazi» dep atilidighan kishi bolidu, bu kishining wezipisi meshrebning intizamigha mes'ul bolush, yigitbéshi we jama'etning xahishi boyiche intizamgha xilapliq qilghanlar üstidin höküm chiqiridu.

«Yayi» meshreb jeryanidiki hökümni ijra qilish, jazani yolgha qoyush qatarliq ishlargha mes'ul bolidu. Bu xil muntizim teshkillesh meshrebning normal tertipige we her xil pa'aliyetlerning ongushluq élip bérilishigha kapaetlik qilish rolini oynaydu. Meshrebning qaysi waqitta, qaysi orunda ötküzülishini yigitbéshi we jama'et kalliktiwi belgileydu. Lékin en'eniwi meshreblerni bezi rayonlar özlirining emeliy ehwali, bolupmu özlirining tériqchiliq, qol-hünerwenchilik qatarliq pesillirige qarap orunlashturidu.

Uyghur xelq meshrebliri tarqilish ornining oxshimasliqigha qarap, uning mezmuni, ötküzülüş shekli we da'irisimu oxshimaydu. Yeni qeshqer, atush, aqsu, xoten, korla qatarliq jaylardiki meshrebler asasen nöwetliship ilip bérilidighan her xil namdiki qatar jay meshrebliri, pesil xarektérlik dala meshrebliri, erlerning her xil namdiki meshrebliri mesilen, chayxana meshripi, samawer meshripi, barawet meshripi, toqquz oghul meshripi... Qatarliqlar. Dolan xelqi olturaqlashqan rayonlardiki xelqlerning dolan meshripi omumi nami bilen atalghan her xil meshrebler, bolupmu mekit dolan xelqi arisida yene héyit – bayram meshripi, toy meshripi, her xil munasiwetler bilen ötküzidighan tekliq meshrebliri we namaqulluq meshripi, saghaydi meshripi, owchiliq meshripi qatarliq meshrebler meshrebler bar.

Uyghur xelq meshrebliri asasen töwendikidek ammiwi munasiwetler arqiliq ötküzilidu, héyit-bayram we her xil tebrikleş munasiwiti bilen, xushallinarliq ishlar munasiwiti bilen, «toy meshripi», yéza igilik ishlepchiqirishi we pesil munasiwiti bilen, ijtimaiy alaqa munasiwiti bilen, milliy örüp-adet bilen ötküzilidu.

Uyghur meshreblirining orunlinish-ötküzülüş qedem basquchliri, yeni, meshrebning jeryani, mezmuni we öz ichige aldighan mezmun da'irisi nahayiti keng bolup esasliq töwendikidek üç xilgha bolinidu [4].

Birinci basquchi – meshreb bashlan'ghandin kiyin, orunlinidighan elneghme pa'aliyetliri, yeni, neghme-nawa, neghme – ussul qatarliqlardin terkip tapqan.

Ikkinchi basquchi, meshrebning belgilik basquchida oynilidighan meshreb mezmuni da'irisidiki en'eniwi köngül échish oyunliri, yeni, meshreb öz tertibi boyiche Uyghurlarning qedimki zamandiki ow owlash, jeng qilish, yaki yirtquch haywanlarga qarshi köresh qilish turmushini ekis ettürüp béridighan ussul, her xil köngül échish mezmunidiki komidiyelik qizziqchiliq oyunliri, chay tutush, gül tutush, béyit-qoshaq éytishish, pota«derre» uyuni qatarliq mezmunlardin terkip tapqan.

Üchinchi basquchi – Uyghur meshrebliridiki jaza oyunlirining türi köp, mezmuni xilmu-xil bolup, köpinche hallarda meshreb oyunliri bilen birikip kélidu. Buningda her xil jazalash mezmunidiki pa'aliyetler bolup, buningda meshreb dawamida her xil edep-exlaq, qa'ide-yosun we intizamgha xilapliq qilghuchilargha qarita, köpchilikning teliwi, yigit béshining buyruqi, qazining hökümi we yayi-dorghilarning ijasida ilip bérilidighan jaza oyunliri oyunlinidu, buningda meshreb

qa'idilirige xilapliq qilghuchilargha qarita ijra qilinidighan jaza oyunliri ijra qilinidu, yeni, jazalan'ghuchining tamgha süritini sézish, samsa yéqish, juwazgha qétish, monek tügüsh, öpke quyush, bash chüshürüsh, burküchilap toshqan qoghlash, ikki xotun élip bérish qatarliq mezmunlarni öz ichige alidu. Bu oyunlarning hemmisi shu nex meydanda, köpchilikning otturisida ijra qilinidu, yaki jazalan'ghuchi her xil yimeklilerni köpchilikning aldigha qoyup namaqul bolidu. Bu jazalash pa'aliyitide jazalan'ghuchi jismani jehettin anche chong azaplargha duchar bolmaydu, eksiche jazalan'ghuchining özimu bashqa tamashibinlar bilen oxshashla xushalliq keypiyat ichide turidu. Bundaq qizziqchiliq köngül échish pa'aliyiti ichidiki "jazalash" pa'aliyiti arqiliq meshreb qatnashquchiliri edep-exlaq, qa'ide-yosun we intizamni qoghdash meqsidige yitidu, bashqilargha ibret qilidu, bolupmu, bu xil pa'aliyetler arqiliq yash ewlatlarga terbiye béridu.

Uyghur xelq meshrebliri keng xelq turmushining her qaysi terepliri bilen zich baghlan'ghan. Yeni, uningda Uyghur jem'iyitining her qaysi qatlamliri we her qaysi saheliri roshen halda öz ipadisini tapqan. Uyghur xilq meshrebliri, Uyghur jem'iyitining kichiklitilgen körünüshi bolup, uningda yuqurida tilgha ilin'ghan her xil mezmundiki edebiyat sen'et nomurliri we qizziqchiliq pa'aliyetliri, jazalash oyunliridin bashqa yene, xelq turmushi bilen biwaste munasiwetlik bolghan, Uyghur xelq folklor medeniyitini téximu janliq, emeliy ekis ettürüp béridighan köpligen mezmundiki ammiwi körünüşler otturigha chiqip xelq bilen yüz körishidu. Mesilen, kiyim-kichek, yimek- ichmek, qol hünervençilik, turalghu, tiriqchiliq, baghwençilik qatarliq jehetlerdiki medeniyetliri ekis ettürilidu [5].

4. Klassik eserler we asare-etiqilerdiki Uyghur meshreblirige da'ir bayanlar.

Uyghur meshreblirining tarixigha biwasite baghliq bolghan éniq yazma matériyal toluq bolmisimu, lékin meshreblirimizning hazirqi ehwalini qedimki örp-adet, murasimlar eks etken bezi riwayet we époslarga sélishturup, xenzuche tarixiy xatiriler hemde türkiy tilliq xelqlarning örp-aditige da'ir yazma matériyallargha asasinip, Uyghur meshreblirining tarixini ejdadlirimiz owchiliq we charwichiliq bilen shughulliniwatqan dewrlerdin bashlap sürüshütürüshke bolidighanliqi heqqide yekün chiqirishqa bolidu.

Uyghurlarning qehrimanliq iposi «oghozname»dinmu iptida'iy meshreb shekillirini uchratqili bolidu. Mesilen: «oghuzname» de mundaq bir weqelik bayan qilin'ghan «... Künler ötüp, tünler ötüp u yenggidi, üç oghul tughdi. Tunjisigha kök, otturanchisigha tagh, kenjisige déngiz, dep at qoyuldi. Shuningdin kéyin oghuz xaqan chong toy bérüp, el – jama'etni tekliq qildi. Ular kélip qatnashti. Qiriq shire, qiriq kurs yasatti. Köpchilik nazu – németlerni yéyishti, mey – sharablarni ichishti...». «... Oghuz xaqan chong qurultay chaqirdi. Newkerlirini, el – jama'etni chaqirtti, ular kélip bar meslihet olturushti. Oghuz xaqan chong chédirda... Chédirning ong teripige qiriq gholach égizlikte xada ornatquzdi, uning uchigha bir altun toxuni asti, uning tüwige bir aq qoyni baghlidi; Sol teripigimu qiriq ghulach égizlikte xada ornatquzup, uning uchigha bir kümüsh toxuni asti, tüwige bir qara qoyni baghlidi. Qiriq kéche – kündüz toy boldi, ichishti, yéyishti, xursen bolushti, shuningdin kéyin oghuz xaqan oghullirigha yurtni üleshtürüp berdi...» [6].

Qedimki yunan tarixchisi hirodotning « tarix » namliq esiride iskender zulqerneyning miladidin burunqi 329–yili ottura asiyani istila qilghanda yerlik

xelqlarning «mélis» dep atilidighan chong kölemlik bir meshripige qatnashqanliqi we bu ammiwi pa'aliyettin nahayiti tesirlen'genliki xatirilen'gen, eng qedimki yerlik bayram tüsidiki bu meshreb hélihém turpan, qomul rayonlirida «mélis meshripi» nami bilen izchil dawamlisip kelmekte.

Uyghurlar arisida eng keng omumlashqan we tarixtin buyan dawamlisip kelgen «newruz meshripi» ning iran axmanilar sulalisi (miladidin burunqi 4-, 5-esirlerdiki) ning epsaniwi padishahi jemshid zamanida peyda bolghanliqi heqqidiki bayanlar ebulqasim firdewsining «shahname» dastanida tepsiliy bayan qilin'ghan. Miladiye 4-, 5-esirge a'it «wéyname . Qangqillar heqqide qisse» de qangqillar (yeni qedimki Uyghurlar)ning örp- aditi üstide toxtalghanda: « ularning qebililiri bir yerge yighilip murasim ötküzgende, yighilishqa kelgen kishiler atliq yüretti, yighilghuchilar nechche tümen bolatti, mal soyup at beygisi qilatti, seyle qilip naxsha éytip ussul oynaytti, xoshalliqidin qin-qinigha patmay qalatti, bu ishni atam zamanidin tartipla mushundaq bolup kelgen déyishetti...» Dep yézilghan [7].

Gherbiy yurtning her qaysi jayliridiki qiya tash resimliridki kishilerning qol tutisip ussul oynawatqandek yaki birer qiziqchiliq bilen shughulliniwatqan halettiki körünishliri we her xil niqapliq usulluq körünishler gherbiy yurttiki qedimki ejdatlarning ishtin sirtqi köngül échish pa'aliyetlirini ekis ettürüp béridu. Miladiye 5-, 6-esirlerge te'elluq bolghan qizil ming'öyining 11-ghari we 38-gharidiki tam resimide er-ayal birlikte saz chélip, neghme-nawa qilip, murasim ötküzüwatqanliqi eks ettürülgen. Turpan bézeklik ming'öyi (25-ghar) we kuchadiki qumtura ming'öyi (30-ghar)dimu uchraydu. Mana bular bundaq neghme - nawa bilen ötküzülidighan murasimlarning Uyghur we bashqa türkiy xelqlerning medeniy hayatida xéli keng da'iride omumlashqanliqini chüshendüridu [8].

Miladiye 7-esirlerde gherbiy yurttin(shinjang)arqiliq budda nomlirini élip kilish üçün hindistan'gha hindistagha barghan tang sulalisi rahibi shuenzang "...Bu yerde neghme-nawalar bilen chong ziyapet bashlinidu, neghme-nawalar yat elning bolushigha qarimay" janni rahatlendürüp, köngülni shad qilghan" méhmanlarga gösh tartilip, sharab teqdim qilin'ghan" dep xatire qaldurghan [9].

1903-Yili, yapuniye otani medeniyet yadikarliqlirini qézish-tekshürüsh etriti kuchaning sherqiy shimaligha 30 nechche kilométr kilidighan jaydiki subéshi qedimiy sheher xarabisidin tapqan jeset küli qutusidiki kishilerning ikki sep bolup her xil chalghularni chéliwatqan, niqapliq ussul oynawatqan, qol tutuship ussul oynawatqan kishilerning her xil körünishliri, ejdatlarning shu dewrdiki özini yawayi haywanlarning ziyankeshlikidin qoghdash üçün élip barghan köreshlirining kartinisi bolsa, yene biri kishilerning ishlepchiqirishning arisaldi waqitliridin paydilinip, her köngül échish, bayram ,meshreb pa'aliyetlirini élip bériwatqanliqini ekis ettürüp béridu. Shinjangning her qaysi jayliridin tépilghan yer asti tarixiy yadikarliqliri arisidiki xelqning meshreb sen'itini ekis ettürüp béridighan körünishler chüshürülgen medeniyet yadikarliklirining hemmiside Uyghur xelqi turmushining eyni dewrdiki emeliy kartinisini körsitip bergén [10].

Meshreb, bezme we türlük ziyapet olturushliri Uyghurlarning qoyuq milliy medeniyet alahidilikige ige turmushining muhim namayendisi.

Ulugh alim, tilshunas mehmud keshgherining shahane esiri «türkiy tillar diwani»da qedimki Uyghurlarning meshreb – bezmiliri mundaq izahlan'ghan:

«sughdich–qatar bezme, qish künliri dostlar ara nöwet bilen bolidighan meshrep», «shurchuk– meshrep, kéchilik olturush», «ketsem – kéchisi özi kélip qalidighanlarga bérilidighan ziyapet», «kudin - baligha at qoyush ziyapiti», «buchi - awazliq, mungluq bir xil ud» (3 - tom, 302 - bet). «Yiraghu – chalguchich, sazende, naxshichi» (3 - tom, 46 - bet). Yuqiriqi melumatlar mexsus xaraktérdiki ziyapet - murasim aditining Uyghurlar turmushida qedimdila omumiy xaraktér alghanliqini chüshendüridu.

«Diwanulughatit türk »te mehmud kashgheriy köngül échish, yeni, meshreb tüsini alghan olturush, bezmilerni omumlashturup «bezrem» dep atap, bu atalghugha mundaq tebir bergen: «bezrem: beyrem – bayram. Kishiler arisidiki shad – xuramliq, oyun – tamasha. Nur we gül – chéchekler bilen bézelgen yermu «Bezrem yer köngül achidighan yer» déyilidu. Bu sözning esliy néme ikenlikini bilmeymen, chünki men buni parislardin anglidim. Oghuzlar héyt külini «بیرم» deydu. Bu « Shad – xuramliq we oyun – tamasha küni» dégenlik» (diwan 1 – tom 630 – bet) . Uningdin bashqa « diwanulughatit türk» te tilgha élin'ghan meshreb türliri töwendikiche:

”Sürchük“- meshreb, kéchilik olturush, oghuzlar buni « Sürchek »dep teleppuz qilidu (diwan 1– tom 624 – bet). ” Shenbüy “- qatar meshreb, birining keynidin biri bérilidighan ziyapet (diwan1 – tom 329 – bet). ” Sughdich “,- qatar bezme, qish künliri dostlar ara nöwet bilen bolidighan meshreb (diwan 1 – tom 593 – bet). Mundurikü'oghol bilen kélinning bashliridin chachqu chéchilidighan kichik bezme (diwan 1 – tom 641 – bet). ” Küg “ - her yili sheher xelqliri arisida éytilip yüridighan hezil – qiziqchiliq, külke. (Bu yil bu küg keldi) bu yil bu qiziqchiliq – külke chiqti) (diwan3 – tom 180 – bet). ” Kestem “- kéchisi özi kélip qalghan méhmanlarga bérilidighan ziyapet (diwan 1 – tom 632 – bet).

Mehmud kashgheri meshreb sheklidiki köngül échish türlirini yuqiriqi türler boyiche körsitipla qalmaq, belki ejdadlirimiz arisida köngül échish türlirining nahayiti uzaq tarixqa ige ikenlikini hem bashqiche shekillerdimu jari bolidighanliqini töwendiki qoshaqlar arqiliqmu körsetken:

«Türken qatun qatinga tegür mendin qoshugh,
Ayghil sizing tapughchi ötinür yangi tapugh.»

Menisi: xanning huzurigha mendin qoshaq (qeside) yetküz, xizmetchingiz yéngi xizmetlerni ümid qilidu, dégin.

Bu qedimki qoshaqta xanning huzurida bezme – meshreplerning uyushturulup turulidighanliqidin uchur bérilgen. Bundaq meshreb sorunliri «kenchliyu» atalghusi izahatidinmu melum, kenchliyü: bayramlarda yaki xanlarning ziyapetliride taliship yéyish üçün, ottuz gez égizlikte munar sheklide raslinidighan dastirxan (diwan 3 – tom 594 – bet).

Yigitlerge ishletü,
Yighach yemish irghatu.
Qulan keyik awlatu
Bezrem qilip awnalim.

Menisi: yigitlerni ishqa sélip, méwilik derexlerni irghatquzup, yawayi haywanlarni owlitip, bayram qilip köngül achayli. Diwandiki bu qoshaqta teswirilen'gini bagh seylisi. Bagh seylisidin ibaret meshrepning bu qedimki türi yaz aylirida diyarimizning baghu bostanliqlirida, derya sahilliridiki chimenliklerde oyniliwatqan hazirqi bagh seylisige oxshaydu. Shunga, diwanda tilgha élin'ghan bu

qedimki qoshaqtiki uchurni «bagh seylisi» yaki «bagh meshripi» ning del özi, eng qedimki haliti, déyishke bolidu.

Iwriq bashi qazlayu,
Saghraq tolu közleyü.
Sakinch küzi kizleyü,
Tün – kün bile sewnelim.

Menisi: iwriqning béshi xuddi ghaz boynidek égildi, sagher(qedeh)ler meyge xuddi köz chaniqidek toldi. Qayghu – hesretni chörüwétip, kéche – kündüz köngül achayli. Bu qoshaqtimu meshrebning qedimiylikini delilleydu. Démek, meshreb ejdadlirimiz teripidin köngül échish, qayghuni untush meqsetliride oynalghan. Hazirqi waqitlarda oyniliwatqan meshreblerning túrliri nahayiti köp. Mesilen: «ili bagh meshripi», «ili ottuz oghul meshripi», «qumul kök meshripi», «dolan meshripi» qatarliqlar. Bu meshrebler, omumen, xelqimizning ewladlarni terbiyeleydighan, medeniyet – sen'et tarqitidighan, kishilerni ömlükke chillaydighan ammiwi medeniyet soruni bolup kelmekte.

Démek, qedimki ejdadlar eyni chaghdiki oxshimighan tarixiy dewrlerde chong-kichik ammiwi yighilishlarni ötküzüp, köp xil sen'et shekilliri mujessemlen'gen iptida'iy shekildiki meshrebtin paydilinip, özlirining meniwi turmushini béyitip kelgen. Uyghurlarning asasiy gewdisining urxun–yénsey derya wadiliridin gherbke köchüshi netijiside shekillen'gen turmush méxanizmidiki özgirish- köchmen charwichiliqtin muqim olturaqlishishqa yüzlinishi netijiside, medeniyet makanining izchilliqini saqlash shara'iti meshrebtin ibaret bu alahide medeniyet hadisisining mezmun we shekil jehettin peydinpey piship yétilishige tépilghusiz purset hazirlap bergen shundaq bolghachqa, Uyghur meshrebliri 10–esirdin tartip alahide güllinish dewrige qedem qoyup, üzlüksiz mukemmelliship kelgen. Chünki 10-esirning otturliridin bashlap, Uyghurlar peydin-pey islam dinini qobul qilishqa bashlighan, « meshreb» dégen nammu del mushu mezgillerde qoyulghan bolsa kérek, mushu waqittin bashlap eslidila öz makanida barliqqa kilip, güllinish we mukemmellishishke qarap yüzlen'gen meshreblerning mezmuni téximu molliship, renggarengliship, mezmuni téximu biyishqa, terbiyewi qimmiti téximu yuqiri kötirilishke bashlighan.

5. Uyghur meshreblirining en'eniwi exlaq-terbiyewi qimmiti. Uyghur meshrepliri Uyghur medeniyet – sen'itining jehiri, shundaqla, Uyghur xelqining uzaq tarixiy اساسqa ige ammiwi medeniyet miraslrining julasi hem mol mezmun'gha we chongqur ammiwi اساسqa ige medeniyet hadisisi. Uyghur meshrebliri yalghuz özining rengdarliqi, mezmunining molluqi, ijtimai'iy turmushni obrazliq yorutup bireleydighanliqi bilen shöhretlinipla qalmay, belki, u ijtimai'iy ri'alliqtada adem terbiyeleydighan, kishilik jem'iyetke rohi medeniyet uruqini chachidighan, kishiler arisida ittipaqliq – ömlük aditini yétildüridighan, kishilerge edep-exlaq, sadaqetmenlik, rastchilliq, alijanapliqni ögitidighan, kishilerni rohi we jismani jehettin tawlaydighan ajayip ésil ana mektep. Uning en'eniwi idiye-exlaqi terbiyewi qimmiti töwendiki bir qanche tereplerde ipadilinidu.

1) Uyghur meshrebliri kishilerni umumiy exlaq jehettin terbiyeleydu. Uyghur meshrebliri bir xil ido'ologiyelik medeniyet we obrazliq en'eniwi ma'ariptin ibaret bolup, u, jem'iyetning tarix, muzika, ussul, edebiyat, exlaq, pishxologiyeye, jem'iyetshunasliq, insanshunasliq qatarliq meniwi ilimliri we yimek-ichmek, kiyim-

kichek, qol hünérwenchilik, binakarlıq qatarlıq ilimliri, shundaqla, edep-exlaq, kishilik étika, qa'ide-yosun, heriket-mizan qatarlıq ijtimai'y ilimler bilen zich bérikken ilmiy, emeliy turmush sen'iti bolup, keng sen'etkarlar we barlıq meshreb qatnashquchilirining jem'iyetke edep-exlaq ögitidighan, meniwi we emeliy iqtidari we emeliy küch-qudriti bilen xelqning ijtimai'y rohiyitini, emeliy ish-heriketliri we heriket mizanlirini béyitidighan, xelqning milli ghururi, iqtidari we iptixarini namayend qilidighan heqiqiy rohiy enggüshterlik rolini oynaydu. Meshreb qatnashquchiliri adette meshreb sorunigha kirip-chiqishtimu aldi bilen bégimning aldigha kilip "edep"dep ruxset sorash arqiliq begning ruxsitini élip, andin öz jayini tépip olturidu, sirtqa chiqmaqchi bolsimu aldi bilen begning ruxsitini élip andin chiqidu, yigit béshining "edep"dégen buyruq sözi bilen meshreb ehli tizilip, retlik olturidu, "behuzur" dise meshreb ehli ixtiyari olturidu, eger meshreb ehli yigit béshi yaki mirshapning bashqurishigha boy sunmisa, meshreb qa'idisige xilaplıq qildi dep qarilip, meshrebtin heydep chiqirilidighanliqi belgilen'gen. Meshreblerde kishilerning her bir söz – herikitigimu qattiq chek qoyulghan, meshreb qatnashquchiliri eger meshreb jeryanida intizamgha ri'aye qilip meshreb nomurlirini körmise, undaq kishigimu muwapiq jazalar birilgen. Shu arqiliq kishilerni meshrebke qatnashish, meshreb qa'ide-intizamlirigha boy sunush, meshrebtiki nomurlarni diqqet qilip körish, uningdin hozurlinish, uning isil tereplirini ülge qilip ügünish we uning nachar terepliridin ibret ilishqa ündigen. Mesilen, qeshqer chayxana meshripide toymighurluq qilip bashqilarning risqigha qol sozup dastixandiki nan we bashqa nimetlerni oghriliqche élip xurjinigha séliwalghan kishige bérilgen samsa yéqish jazasi; Mekit sarghaysi meshripide sorunda uxlap qalghan kishige bérilgen enjur yigüzish we jigde yigüzish jazasi; Pichan "milis meshripi"de, meshreb sorunida tamaka chékup sorunning tertipini, exlaqi mizanlirini buzghan sélim niyaz meshreb exli teripidin bayqilip qilip, uninggha bérilgen jaza we sélim niyazning öz gunahini yuyush üçhün köpchilikke " pana béring xudayim" dégen rawab qoshiqini éytish arqiliq jem'iyettiki bir qisim horun, layghezel, meynet, saxtipez, yalghanchi, chéqimchi, ghayisiz, ichi qotur, hesetxorluq illetliri pash qilinidu.

A'ilini qadirlesh, jörisige sadıq bolush, mukemmel bolghan a'ile exlaqini berpa qilish mezmun qilin'ghan körünishler, mesilen, qumul kök meshripidiki a'ilisi, ayali turuqluq bashqilarning ayaligha köz tikken kishige bérilgen purap tépish jazasi, turpan qeyt meshripidiki xotunpuruch erning meshreb ehli teripidin bayqilip qélip nomur körsitip bérish jazasigha tartilishi, qimar oynash a'ilisining ixtizadini weyran qilghan kishige bérilgen paqalchiqigha palaq urush jazasi we oshuqni boynigha ésip sazayi qildurush jazasi; Xoten gülchay meshripide memtaxun tekining biguna ayalini urup qoyushi tüpeylidin memetaxun tekige bérilgen jaza yeni, bir putini baghlap qoyup, yene bir puti bilen ussul oynash jazasi qatarlıqlar. Kishiler adettiki turmushta bolsun we yaki meshreb sorunida bolsun, omumen edeplik bolmisa haman bir küni meshreb sorunida yaki undaq yaki mundaq komidiyelik nomurlar arqiliq adet-yosunlarga xilap bolghan qilmishlarning ashkarilinidighanliqidek heqiqetler jama'etke, jümlidin yash-ösmürlerning idiyesidin chongqur orun alghan.

2) Uyghur meshrebliri kishilerde normalni ijtimai'y ang formatsiye we saghlam bolghan exlaq pısxikisini yitildüridu. Uyghur ijtimai'y ang formatsiyesining shekillinishi we mukemmellishide eng yüksek ijtimai'y qimmitini namayan qilip kelgen.

Her bir millatning éstétik qarishi oxshash bolmaydu. Éstétik sezgü xushalliqi hergizmu insanning öz ihtiyajini, öz sezgüsini, özining arzu, hewes-xahishlarini, shundaqla insanning öz-özini meqset qilghan haldiki xushalliqi emes, belki u emeliyetchanliqqa, raschilliqqa baghlan'ghan, yaxshiliqlardin ozuqlan'ghan, ijtimai'y xarektérlik meniwiyy hayajan we xushalliqni körsitidu.

Éstétik amillarning her qaysi millatlerde tutqan ornimu oxshash bolmaydu, Uyghurlarğa nisbeten élip iytqanda, ulardiki yumuristik paxshik alahidilik bilen biwaste munasiwiti bolghan éstétikilik, komidiyelik kategoriye ularning turmushida asashliq ihtiyaj bolup hésablinidu. Bu xil komidiyelik éstétikilik ang Uyghurlarning éghiz edebiyati jewherliridin bolghan chaqchaq, letipe, béyit, lap étish, éytishish, we her xil söz oyunliridek hejwi tüske ige özgiche zhanirliri arqiliq ipadilinipla qalmay belki u yene her qaysi yurtlarda her xil namlar bilen ötküzilidighan her xil meshreblerde gewdilik ipadilidu. Turmushdiki her xil köngülsizlikler, adawetler we tragidiyeler meshrebtiki qizziqchiliq oyuni arqiliq komidiyelik tüske kirip, kishiler arisidiki adawetni yiniklitidu, turmushtiki bezi ongushsizliqlar, xunukluklar pash qilinip, kishilarning turmush paxshikisigha küchlük komidiyelik éstétik tesirge ige bolghan yéngiche ümütlerni élip kilidu.

Uyghur meshrebliridiki meshreb sorunining éstétik omumiyy keypiyati, uninggha qatnashquchilarning, bolupmu ularning arisidiki sazandiler, naxshichilar, ussulchilar, meddahlar, oyunchilar, hezilleshlarning alahide maharetliri, keng meshreb ehlini öziye jelp qilip, ularda saghlam bolghan tebi'iy güzellik paxshikisining yitilishini ilgiri süridu. Yeni, meshrebning ijtimai'y tesiri we emeliyy ünümdarliqini ashurup, keng xelq ammisini güzellik – xunukluq heqqide melum tonushqa ige qilip, ularni merd, pak-diyanetlik, raschil, tirishchan bolushqa ündep, ulargha toghra bolghan rohi paxshika jehettin ozuq bighishlaydu.

Hazirqi tereqqiyatning cheksiz hayatiyy küchke ige mol méwiliri nurghun jehetlerdin bizni söyündürüp xushal qilsimu, lékin bezi jehetlerde bizni yenila epsusluq ichide qayta oylinishqa ündimekte. Özide talay ilghar medeniyyet élméntlirini hazirlighan qismen en'eniwi medeniyyetlirimiz bizdin barghansériyiraqlap barmaqta. Eng ilghar en'eniwi medeniyyet miraslirimizning biri bolghan, qedimdin tartip Uyghur xelqining iptixari, edebiyat- sen'et mektipi, edep- exlaq böshüki bolup kelgen Uyghur xelq meshrepliridiki paydiliq en'enilarning barghanséri suslap, terbiyiwiy ehmiyyiti anche yuquri bolmighan yaki ewlatlarga ülge qilghudek héch bir ehmiyyiti yoq kelse - kelmes sorunlarga, réstoran - bezmilerge orun bérishke mejbur boluwatidu.

3) **Uyghur meshrebliri kishilerni tirishishqa, bilimlik ündeydu.** Uyghur meshrebliridiki her xil komidiyelik, obrazliq oyunlar we uningdiki éstétikilik alahidilik, yamanliqning erzimesliki bilen yaxshiliqning ewzelliki otturisidiki sélishurmida, hem shu arqiliq melum obyiktini mesxire qilish اساسida ipadilidighan bolup, kishilarning ri'al turmushidiki köpligen selbi ishlar komidiyelik tüsi intayin küchlük bolghan meshreb oyunliri arqiliq pash qilinidu we bu xil pa'aliiyet mezmuni arqiliq kishilerni yaxshiliq qilishqa ündeydu. Yéngisar ispal meshripidiki " alemni chüshiney diseng kitab körgin, ademni chüshiney diseng sinap körgin, edep-exlaq ügüney diseng meshreb körgin" dégen téma mezmun qilin'ghan biyitlar, pendi-nesihetler; Mekit owchi meshripidiki owgha bilimlik, zirek, eqilliq, chaqqan, pem-

parasetlik, sewrlik yigitlerni tallash yüzisidin élip bérilghan addi hem emeliy imtihanlar; Turpan qeyt meshripidiki eqil-idrakni échish mezmun qilin'ghan tépishmaqlar we begning bu tépishmaqqa bergen aqilane jawabliri qatarliqlar, qedimki ejdatlar mezmuni nahayiti mol bolghan meshreb pa'aliyiti keng xelq ammisini bilimlik, qeyser, yirishchan, parasetlik bolushqa ündigen.

Dunyadiki alimlarning köpinchisi dangliq sen'etkarlardin bolghan, bolupmu ularning ichidiki köpinchiliri öz xelqini, özining medeniyatini chüshen'genlerdin idi. Uyghur medeniyatide, bolupmu Uyghur klassik edebiyati, qedimki Uyghur-türkiy sen'iti, pelsepisi gülzarida, pexirlik orun tutidighan büyük bowilirimiz, iptixarimiz ebu nesir farabi, yüsüp xas hajip, mehmed kashgheriy, elishir newa'ii, mewlane lutfi, babarehim meshreb, möjizi qatarliq alim, peylasop, tilshunas, ediplirimizning hemmisi eyni zamandiki dangliq sen'etkarlar, muqamchilar, öz xelqi aridiki meshreblerni körgen we uningha qatnashqanlardin, yuqarqi alimlar sen'etning bashqiche rolini yeni sen'etning yash - ewlatlarning zihnini échish, rohni urghutush, kelgüsige ümid bilen qarashqa righbetlendürüsh qatarliq jehetlerdiki rolini, xéli burun bizdin bekrek chüshen'gen bolsa kérek, ular özlirining tirishchanliqi we japaliq emgekliri arqiliq öz xelqining medeniyet xezinisige ghayet zor töhpilerni qoshqan.

4)Uyghur meshrebliri kishilerge maddi jehettin yilik, rohi jehettin ozuq toluqlaydu. Yash - ösmürlerge maddi jehettin yilik we rohiy jehettin ozuq toluqlash aditi Uyghurlarda ezeldinla emeliy, janliq we yarqin bolghan, yeni ular ewlatlarni yilikidin bashlapla en'eniwi medeniyetke we peziletke toyundurup, muqam - meshreb medeniyet en'enisining héchbolmighanda bugün'giche üzülmey dawam qilishi üçün asas salghan. Ular ezeldinla ten bilen roxnig garmunik tereqqiyatigha tolimu köngül bölüp we ehmiyet bérüp kelgen. Uyghur xelqi ezeldin muqam, xelq iytishishliri, biyitchililiri, qiziqchililiri, elneghmiler soruni bolghan meshreblerni xas köngül échish soruni dep qarimighan, belki uni kishilerni bolupmu ösmürler we yashlarni edep - exlaq, milli örüp - adet bilen terbiyeleydighan, milli en'eniwi dawamlashturidighan jem'iyet mektipi süpitide mu'amile qilghan, ejdatlar bu mektep arqiliq yash ewlatlar qa'ide - yosun ögetken, ewlatlarni mushundaq terbiyeligidila andin, ewlatlar öz ejdadi izidin chetnimeydighan, chapagha chidaydighan, tendurus, edeplik, halal adem bolup, milli örüp - adet we en'enige sadıq bolıdu dep bilgen we uni ewladmu ewlat dawamlashturup kelgen, qayerde edep- exlaq, diyanet arnumus bolmisa yaki buzulghan bolsa, shu yerning bexti - iqbalı, milli shöhriti zawallıqqa yüz tutqan bolıdu dep qarighan.

Hazirqi yash ösmürler, jumlidin bezi oqughuchilardiki biseremjanliq, chüshkünülik, melum menide shu milletning miskin, chüshkün keypiyatidin uchur bérıdu. Yash ösmürlerdiki, bolupmu, ali mektep oqughuchilirdiki bundaq chüshkünülik we ular üçün zérıkishlik hésablan'ghan bu xil ri'allıqni özgertimiz deydi kenimiz choqum ewlatlarni ejdatlarga oxshash kichikidin bashlapla milliy en'ene, milli exlaq we milli medeniyet, milliy en'ene, ejdatlirimizning isil - edep exlaqiy we mol muwapiqiyetliri bilen tonushturup, tesirlendürüp we rohini urghutishigha yadrem bérishke toghra kilidu, shundaq qilghandila andin, ularning öz kespige bolghan tonushini, hazirqi zamaniwi turmush muhitigha bolghan tonushini ashurghili bolıdu. Buning üçün yash ösmürlerni imkan qeder bashlan'ghuch, ottura we ali mektep ma'aripidin bashlapla sistémiliq muqam - meshreb medeniyiti bilen uchrashturushqa

toghra kilidu. Buning medeniyetler bir- birige shiddet bilan ötüshiwatqan, xelq'aralishiwatqan bügünki künde hem imkaniyiti hem zörüriyiti bar. Muqam - meshreb terbiyesidin hilihem bolsimu yashlarni ozuqlandurup tursaq, ma'aripning qismen tereplerdiki künsiri chüshkünliship kitiwatqan bezi tereplirining chéhrige tebsüm yügürtüp, Uyghur bilen milli rohiyet, Uyghur bilen exlaq - pezilet, Uyghur bilen ma'arip otturisdiki hanglar taraytip, yashlarni diyanet kochisigha bashlap, milletning exlaq, sapa (süpet) binasining uligha muwappeqiyetlik we pexirlik halda qish qoyghan bolidu.

5) Uyghur meshrebliri kishilerge en'eniwi adet qanunini tonutidu. Uyghurlar qedimdin tartip jama'et pikri we omumiy adetlar arqiliq özlirining söz-herikiti we yürüsh-turushlirini kontrol qilip kelgen. Her xil örp-adetler we bundaq milliy örp-adet اساسida shekillen'gen adet qanunliri kishiler otturisdiki munasiwetlerni bir terep qilishta, özining xili zor fonkisiyelik rolini jari qildurghan, mesilen, tashmiliq meshripidiki "su talishi", " qazi bilen mupti", "du'a oqush"; Qeshqer chayxana meshripidiki bashqilarning süyini sorimay öz yérige échiwalghan kishige bérilgen sugha qandurush jazasi; Yéngisar ispal meshripide bughday oghurlighan oghrirlarni ghojaldiriwaqwaq-ghojaldiriwaq neghmisige ussul oynitish arqiliq jazani ijra qilishi; Oyuni qatarliq oyunlarning hemmisi shu rayun we dewrdiki emeli turmushni özlirige menbe qilip turup, riyal turmushtiki toqunush-ziddiyetlerni meshreb sorunigha élip kirip, bu ziddiyetlerni shu sorunda hel qilishi [11]. We mushu mezmun'gha oxshiship kitidighan jay-jaylarning her xil namdiki meshrebliri we uningdiki bu mezmun'gha oxshiship kitidighan köürünishler Uyghur meshreblirining omumiy alahidiliki qilin'ghan.

6) Uyghur meshrebliri kishilerde milli özlük en'enisini yitildüridu. Bügünki ijtimai'y ri'alliqta, sheherlarning rehimsiz tereqqiyati milli medeniyetning yadrosi bolghan meshreb- medeniyetlirining sheherlerdiki tereqqiyatini tedriji boghup, yash ösmürlerni barghansiri en'eniwi medeniyettin yatlashturup, arilashma- dashqaynaq medeniyetning bulung -puchqaqlirida qaymuqturup qoyiwatidu. Yashlarning rohini ze'ipleshtürüwatqan ashu birqatar illetlerni en'eniwi meshreplerdiki edep - exlaq terbiyisi arqiliq tügitishtin ibaret meniwi dora jiddiy zörür boluwatidu. Bu hal kishilerni tebi'iy yosunda Uyghur xelq meshreplirini séghinduruwatidu, eslitiwatidu.

Hazirqi jiddiy riqabet dewride dewr bilen teng ilgirilesh üçün choqum jem'iyetke, xelqge, bolupmu kelgüsining igiliri bolghan yashlar-ösmürlerni terbiyileshke paydiliq bolghan meniwi perwishlerge ehmiyet bérish tolimu zörür bolmaqta. Qandaqtur yipi üzülgen leglektek özimizning ilghar medeniyet mirasirimizni tashlap qoyup, bashqilarning bizge anche mas kelmeydighan yene kélip Uyghur xelq meshreplirining qoligha sumu qoyup bérelmeydighan gheyriy medeniyetlerge mestane bolup yürsek wujudimiz türlük illetlerdin xaliybolalmaydu.

Uyghur xelq meshrepliri uzaq tarixiy zamanlardin béri özidiki'ewzelliklerni, bolupmu yashlar - ösmürlerni edep - exlaq nuqtisi jehettin terbiyilesh, yéteklesh tereplerde özining ijabiy rolini izchil türde jari qildurup keldi.

Yéza-qishlaq, sheherlerdiki «qatarchay», «qawaqxana», «déskoxxana», «réstoran qizghinliq» ning ornigha en'eniwi xelq meshreplirini ewj aldurup, en'eniwi

exlaq terbiyisi arqiliq yashlarni toghra yolgha yéteklep, ularni sagham terbiyilinish muhitigha ige qilishimiz lazim.

Uyghur meshrepliri menbe – éqimliri, shekilliri, bed'i'y tüzülmisi, edep – exlaq mizanliri, köp tereplime terbiyewi qimmiti qatarliq jehetlerdin ajayip meshreb exlaqini shekillendürgen.

Uyghur xelq folklor ghezinisining böshüki, edep - exlaq mektipi bolghan xelq meshrebliri muqam ma'aripi heqiqiy yolgha qoyulidighan we emeliy ijra qilidighan meydanliq rolini oynighan. Uyghur xelqining her bir pesilde élip bérilidighan muqam - meshreb olturushlirida, örüp - adet tüsini alghan «derya seylisi», «bagh seylisi», «qoghun seylisi», «hezret seylisi», «orda xénim seylisi», «chayxana bezmiliri», «hiyit - ayem bezmiliri» qatarliqlarning hemmisi eyni zamanda jem'iyet mektipiliq rolini oynap kelgen.

Uyghur xelqi qedimdin tartip muqam we meshreblerni mektep - orda naghrixanilarda ügünish, pishwani ustaz tutup ügünish, xelq meshrebliri arqiliq ügünishtin ibaret muqam meshreb ma'aripi terbiyesining uzaq tarixi jeryanini bésip keldi.

Uyghur meshrebliri naxsha – ussul, muzika we oyun terkiblrini asas qilipla qalmastin, meniwi hayatliqning jéni bolghan edep – exlaqni, eqil – parasetni, bilim igileshni, heq – adaletni yaqlashni, el – awamgha wapadar bolushni, yaxshi – yaman'gha toghra baha bérishni we uni ewj aldurushni, insap – diyanetlik bolushni, tepekkur hem tesewwur iqtidarini yétildürüshni meqset qilidighan mehelliwi ma'aripliqliq rolini oynap keldi. Meshreb exlaqi meshreb qa'ide – mizanlirini, meshreb tertiplirini, her kimning öz qedir – qimmitini saqlashni, el – awam, dost – buraderler, mehelle – koylarda öm – inaq ötüshni, chonglarni hörmetlep, kichiklerni izzetleshni, el – yurtqa, a'ilige, ata – anigha wapadar bolushni, xeyr – saxawette aktip bolushni, bashqilarning mal – mülkige ziyah salmasliqni, ajizlarga we bashqilarga yadrem bérishni insaniiy pezilet dep bilishni, shehwaniy heweslerge bérilmey, qa'ide – yosunluq turmush aditini yétildürüshni, jem'iyet tertipige angliq ri'aye qilip, xelqning yaxshi bahasigha érishishni öz ichige alidu. Buningdin ayanki, meshreb exlaqi belgilik medeniyet qimmitige ige bolup, u güzel exlaq – peziletni nurlandurup, ammiwi medeniyetni jallandurushta zor tarixiy ehmiyetke ige. Uyghur meshrebliride uzaq tarixiy dewrlerdin buyan, Uyghur xelqining bu jehettiki munewwer en'enisige warisliq qilinip, xelqning ijtimai'y pa'aliyetliride meshrepler özining bay we rengdar sen'et shekli arqiliq xelqning xushalliqlirini, arzu – armanlirini, azap-oqubetlirini eks ettürüp keldi.

Uyghur meshrebliri awam xelqning turmushigha, ijtimai'y alaqlisige chongqur singgen, hetta xelqning örp – adetliridin muqeddes orun élip, kölemleshken, mezmuni barghanche béyighan we sistémilashqan. Uyghur meshrebliri mol mezmun, janliq ijadiy pa'aliyetchanliqqa we eqilni tereqqiy qildurush ewzellikige ige. Uningda kishilerning yashash muhiti, turmush usuli, pisxik xarakterii, jümlidin milliiy xarakterii we sen'et xarakterii roshen gewdiliniidu. Buningdin shuni körüwélishe boliduki, meshreb exlaqining medeniyet qimmiti sapa ma'aripini yolgha qoyush, kishilerge edep – exlaq ögitishtiki ünümlük terbiyedin ibaret.

Uyghur meshrepliri Uyghur ijtimai'y ang formatsiyesining shekillinishi we mukemmellishishide bashqa herqandaq bir nerse ornini basalmaydighan yüksek ijtimai'y qimmetke ige bolghachqa, Uyghur xelqi arisida «balangni mektepké ber,

bolmisa meshrebke (ber)», «alim bolay déseng mektepke bar, adem bolay déseng meshrebke (bar)» dégendek hékmetler tarqalghan. Chünki, Uyghur meshrebliri Uyghur gheyriy maddiy medeniyitining xezine böshüki, Uyghur muqamlirining qurumas menbesi, Uyghur folklorining janliq sehnisi, heqiqiy menidiki sen'et, ma'arip bilen edeb–exlaq zich birikken folklor mektipi bolup hésablinidu, shundaq bolghachqa, xuddi ataqliq sen'etshunas, alim ju ji endi éytqandek: "Uyghur bar yerde meshreb bar, meshrep bar yerde Uyghur bar" démek, Uyghurlarning hayatini meshrebsiz tesewwur qilghili bolmaydu elwette. Xuddi Uyghur hazirqi zaman dangliq naxshichisi abdulla abduréhimning: «meshreb» namliq naxshisidiki

«Ana yurtum ara töhpe mirasi bibaha meshreb,

Boghulghan dem – nepeslerge shipaliq sap hawa meshreb.

Kamalet tapti qoynungda muqam, elneghme, janbazliq,

Ezeldin zati Uyghurgha ijazetsiz rawa meshreb.

Orundaydighanda jinis, yash we millet ayrimastin sorun ehlining qizghin ussulgha chüshüp kitishliri Uyghur meshrebliri üçtün ejeplinerlik ish bolmisa kirek.

7) **Uyghur meshrebliri Uyghur qiz-ayallirigha alahide edep, wapadarliq ügütüdu.** Uyghur meshrebliride ayallar Uyghur ijtimai'y topini teshkil qilghuchi bir terep bolush süpiti bilen meshreb soruni we meshreb mezmunidin ulargha alahide orun bérilgen. Uyghur meshrebliridiki her xil neghme-ussular, qiziqchiliq oyunliri we her xil jaza oyunlirida bolsun, ayallar toghrisidiki mezmunlarning qaratmiliqi nahayiti küchlük. Mesilen, tashmiliq meshripidiki "yigit tallash" oyunida boway bilen qizchaqning meshreb sorunidiki qiziqarliq heriketliri, puti koygen toxudek jayida jim turmay sekrep yigit tallishi; "At oyuni" diki etiginila éri ölüp ketken ayalning er izdep sirtqa chiqishi; Mekit namaqulluq meshripidiki ayshehxanning yigit tallishi; Mekit saghadi meshripidiki 3 kishilik rawap qoshiqi; Pichan milis meshripidiki molla zeydinning qaghigha banidap "erni er qilghanmu xotun, erni yer qilghanmu xotun dégen eqeliye szini iytish arqiliq barliq qiz-ayallargha ibret bérishi; Xoten gülchay meshripidiki bir qizchaqning erlerning sorunigha qarap qalghanliqi sewebidin shu qizgha bérilgen jaza, yeni u qizning yüzining tükini élish jazasi, qolidin ish kelmeydighan, hünersiz qizgha bérilgen jaza, yeni u qizning bedinige chashqan qoyup bérish arqiliq u qizning pütün bedinini ghidiqlash we shu arqiliq u qizning püt-qolini tiz heriketke keltürüsh arqiliq, u qizning püt-qolini chaqqan qilish qatarliq tedbirler, shundaqla, meshreb sorunidiki hemme ayallarning shu qizlarga banidap barliq qizlarning, ayallarning ippitini saqlash, shermi-hayaliq bolushi, chaqqan, pakiz bolushqa ündeydu. "Ikki xotun élip bérish" jazasidiki ikki xotunning bir-biri bilen besliship kiyim-kichek jidili qilishi, qana'et qilmasliqi qatarliq heriketliri arqiliq ernimu heq-dadigha yetküzüsh; "Yette reswa" oyunidiki ayalning nashayan heriketliri; " Igiz-pes ashik-meshuqlar" oyunidiki ayalning érige qilghan zorawanliqliri we arqidin bir-birige bolghan méhri-muhebbiti qatarliq oyunlar u yalghuz bir qiziqchiliq oyunliri bolupla qalmaq, belki uning shu sorundiki erlerge, bolupmu ayallar we qizlarga bérilgen bir xil exlaqi terbiye bolup hésablinidu.

8) **Uyghur meshrebliri kishilerge inaqliq we ömlük ögitüdu.** Uyghur meshrebliri öz etrapidiki riyal weqe – ziddiyetlerni özige menbe qilip, öz tarixida béshidin köchürgen turmush yaldamilirini özige singdürüp, ré'al ijtimai'y turmushni toluq ekis ettürüp béridu. Uyghurlar özliri olturaqlashqan orunning jughrapiyelik

shara'iti, ijtimai'y muhiti, milliy rohiyet dunyasidiki meniwi illetler, öz tarixidiki her xil boran-chapqunlar, hayat qismetliridiki azap-oqubetler, meniwiytidiki tingirqash, qaghjirash, körünmes-tügimes jarahetler sen'et usuli arqiliq ipadilen'gen.

Uyghur meshrepliri uzaq zamanlardin buyanqi tarixiy tereqqiyat jeryanida Uyghurlarning turmush, medeniyet-sen'et we örp-adetliridiki ésil en'enilirini ejdadtin ewladqa dawamlashturushta nahayiti zor rolini jari qildurup kelgen bolup, Uyghur xelqi meshreptin ibaret bu ijtimai'y medeniyet hadisisi arqiliq özlirining en'eniwi qanun qarishi we exlaq qarishini mustehkemligen hemde bu en'eniwi ilmiy we étikiliq, qoyuq exlaqiy mahiyetke ige qarashlarni dewrimizgiche dawamlashturup kelgen.

Uyghur meshreblirining teshkili tüzümi, qatnashquchiliri, xarektéri we meshrebning umumiy keypiyatidin qarighanda, umumiy milliy kolliktip bolup, u küchlük uyushushchaliqqa ige bolghan ammiwi teshkilat. Meshreb kolliktipi arisida emgek küchi yaki iqtizadi qiyinchiliqi barlar bayqalsa, ularning qiyinchiliqi shu sorunda jama'et otturisida, pütkül jama'etning qoshulishi arqiliq hel qilinidu. Jama'et umumiy paydilinidighan jama'et quruluşliri, mesilen, köl kolash, östeng chépush, yol yasash, orman qoyush, qéyinchiliqi barlarning turar jaylirini yasaship bérish, ghérip-miskin, yitim-yisirlerge yadrem bérish, qatarliq jehetlerde küchlük uyushushchanliqqa ige bolup, bu kishilarning bir-birige bolghan méhri-muhebbitini, köyümchanliqini ashurup, yash-ösmürlerning chonglarni hörmetlesh, köyümlük, méhri-sheppetliq bolush, shexsiyetsiz bolush, umum ishliri üçün öz nepsidin waz kicheleydighan bolushtek rohini yitildürüshte nahayiti aktip rol oynaydu.

Yéqinqi yillardin biri qeshqer mekit we aqsu awat nahyiliride dolan ussuli we dolan gémnastikisi mekteplerning derslik prugrammilirigha kirgüzülüp, kishini söyünduridighan bezi muwappeqqiyetler meydan'gha keldi. Dolan wadisigha maslashturup layihelen'gen dolan ussuli gimnastikisi, bir tereptin kishilerge sen'et tuyghusini berse, yene bir tereptin saghlamlıq gimnastikisi ornida ösmürler we yashlarning milliy ang tepekkur tereqqiyatini ilgiri süridu. Uyghur yashlirining pisxik alahidiliki, fizi'ologiyisi hem heriket alahidiligini közde tutqanda, meshreb terbiyesining yashlardin bashlinishi zor qolayliqlargha ige.

Muqam meshreb terbiyesini yashlarghiche kéngeytishte, jezmen yéngiche ish tutushqa, muqam meshreb terbiyesini mektep terbiyesi sheklide, yeni bir xil exlaq terbiyesi sheklide rawajlandurush, xelq meshreblirining el ichidiki tesirini yenimu kéngeytish, qéliplashturush, xelq meshreb muqamlirining yéngi esirge xas takamulligini yaritishi üçün her sahe, her kesptikilerning ortaq küch chiqirishigha, ortaq tirishishigha toghra kilidu, bu hemme sahe ortaq étibar bérishke tégishlik bolghan zor ehmiyetlik bolghan medeniyet quruluşi bolup, bu quruluş muwappeqqiyetlik bolidighan bolsa, Uyghur ma'aripining éqinliri ezim deryagha oxshash jahan ma'arip gülzarigha qarap seldek aqidu. Exlaq kirizisi we medeniyet kirizisi éghirlishiwatqan bügünki künde, pezilet we insaniy güzellikni eslidinla özige yar qilghan Uyghur meshreb medeniyiti yashlardin tartipla takamulliship, jahan ehligé öz ruxsarini namayen qilidu, Uyghur ma'aripigha, bolupmu shinjang ma'aripigha qarita zenjirsiman tesir körsitip, bashqa penlerning muwappeqqiyitigimu yol achidu, bolupmu til-edebiyat, jümlidin, ijtimai'y pen derslirining muwappeqqiyiti üçün téximu mölcherligüsiz derijide parlaq yol achidu. Chünki muqam - meshreb tékistliride téxiche échilmighan sirlar nahayiti köp.

Bir millettiki medeniyet hayatining mundaq yuqseklikke k t r l shide millkiy uyushushchanliq, milliy ma'arip bolupmu, folklorluq xususiyetke ige bolghan mehelliwi, milliy, en'eniwi ma'arip nahayiti yuqsek we hel qilghuch rol oynaydu. Milliy ma'aripining, bolupmu meripetchilikning bundaq rawajlinishi, xelqning bashqa maddi we meniwi jehettiki tereqqiyatighimu aktip tesir k rsitidu. Mana mushularning hemmisi Uyghur xelqining yash  sm rlerni kichigidin tartipla ilim - meripet we sen'et terbiyesi اساسida terbiyeligenligining mexsuli, yash-  sm rler kelg sining  m di, shu millet we ata-anilarning kelg sige bolghan  m di, yash-  sm rlerning pishanisinde chaqnighan  m t nurliri emeliyette shu milletning yolini yoritidighan parlaq nurdin ibaret.

Uyghur meshrebliri u bir uniwersitetqa oxshaydu, ch nki hemme adem mushu meshreb arqiliq zor xushalliqqa irishidu, ularning qedimki medeniyet en'enilirige bolghan ch shenchisi ashidu, shundaqla kishiler bir yerge toplunip  z'ara alaqa we ittapaqliqni, dosluqni k cheytidu. Meshreb bilen meshrebni yaxshi k ridighan Uyghur xelqi  ch n iytqanda, ular otturisdiki munasiwet xuddi k k asman bilen aq bulut, qan bilen g sh we biliq bilen suning munasiwitige oxshaydu. Meshreb bilen  tken kishilerning rohiyitide yashliqi ular bilen mengg  birge turidu, k ngli q rimaydu, ularning qelbide meshrebning orni chongqur yiltiz tartqan bolidu. Shat xuramliqqa tolghan meshreb pa'aliiyiti kishilerning ishtin sirtqi her xil pa'aliiyitining mezmunini b yitip, kishilerning ijtimai'y keypiyatni paklashturidu, kishilerde rohi jehettin ze'iplishish,  z ishigha  rencheklik qilish, gheywetxorluq, urushqaqliq qilish, ittapaqsizliq tughdurush, qimar oynash, majang oynash, qert oynash qatarliq napak ishlardin tosop, xeyrlik ishlargha bashlaydu. Yeni kishilerni  z'ara ittapaqlashturidu; Xulum-xoshnilar ara ziddiyetni peseytidu; Kishilerni rohi we jismani jehettin saghlamlashturidu; Shundaqla, meshreb kishilerni tiriship inaq a'ile we inaq jem'iyet qurushqa righbetlend ridu; B g nki k nde y ngi dewr rohigha xas y ngiche dewr alahidilikige ige, en'eniwilik bilen zamaniwiliq birleshken medeniyetlik jem'iyet qurushqa we sapasi yuquri bolghan y ngi ewlatlarning yitiship chiqishigha t rtke bolidu.

Qisqisi, uning tariliri dil tarisini titritip, sh 'irliri pikir yollirini rawanlashturup, sowup qalsaq qizduridu, qizip ketsek hay b ridu, yurtwazliq goruhwazliq, sh hretpereslik, ighwagerchilik, ikki y zlimichilik, hesetxorluq, rohiy gadayliq, tenteklik, hamaqetlik illetlirige hay b ridu.

PAYDILANMILAR

1. Abdushukur muhemmed'imin «Uyghur muqam xezinisi»shinjang uniwersiteti neshiriyati,1997-yili4-ay.
2. Abdush k r rashidin , adil nurmuhemmet: «tengritagh Uyghur tori» 2010-yili 12-ayning 15-k ni.
3. T m r dawamet bashchiliqida t z lgen «junggo Uyghur meshrebliri» milletler  n-sin neshiriyati, 2008-yili.
4. Joji «muqam» shinjang pen-t xnika neshiriyati 2007-yil 12-ay 46-bet.
5. Abdushukur muhemmed'imin«Uyghur muqam xezinisi»shinjang uniwersiteti neshiriyati,1997-yili4-ay.

Tursun N. Uyghur muqam-meshrebliri we uning en'eniwi..

6. Abdushükür rashidin , adil nurmuhammet : «tengritagh Uyghur tori» 2010-yili 12-ayning 15-küni.
7. Abdukérím rexman: «xelq éghiz edebiyati nezeriyesi», ürümchi, shıńjang uniwersitéti neshiriyati, 1983. 419.
8. Abdushukur muhammed imin: «Uyghur muqam xezinisi» shıńjang uniwersitéti neshiriyati, 1997. 4, 173.
9. P w.W. Bartold (rosiye) «yette su tarixi ochirikliri», ürümchi, shıńjang xelq neshiriyati, 2000. 17.
10. Nurgül tursun: «qedimki Uyghurlarning en'eniwi chalghusi ghongqa we uning ötmüshi, haziri», «junggo Uyghur tarix-medeniyiti mejmu'esi ilmiy maqaliler toplimi» 2006. 4. Milletler neshiriyati.
11. Rabigül tursun: «tashmiliq meshripi» shıńjang sen'et inistitoti ilmiy zhornili, 2009. 1.

REZUME

N. TURSUN (Pekin)

ABOUT UYGHUR MUQAM MASHRABS' TRADITIONAL MORAL VALUES

Uyghur Muqam Mashrabs are the musical, poetry, dance and comedy explanation of Uyghur's philosophy and moral education. It is encyclopedia of Uyghur on social form, collective rule, future of ethnic living, living condition, knowledge, technique, moral, friendship, loyalty, love and hating, esthetic. In this paper, Author mainly discuss relationship between Uyghur Muqam Mashrabs and Uyghur traditional moral education, educational role of Uyghur Muqam Mashrab, and the importance of it on real life.